

BOZOĞLAN DESTANI

-FERGANA NÜSHASI-

Hazırlayanlar

Osman Karatay

Zeynep Güler

Avazkhon Umarov





✕ @ f / otukennesriyat

YAYIN NU: 2219
KÜLTÜR SERİSİ: 1173

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-837-7

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Editör: Ayşegül Büşra Paksoy

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Kapak Baskısı: CB Matbaacılık

Baskı: Ötüken Neşriyat AŞ

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50
Sertifika Nu: 49269

İstanbul - 2025

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınlarından yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Osman Karatay: 1971 doğumlu. Çorum İnönü İlköğretim Okulu, Taşköprü Lisesi ve Çorum Atatürk Lisesi'nde okuduktan sonra 1995 yılında Boğaziçi Üniversitesi Tarih bölümünden mezun oldu. 2001 yılında Gazi Üniversitesi'nde yüksek lisans ve 2006 yılında yine aynı üniversitede doktora derecelerini aldı. 2010 yılında doçentlik, 2016 yılında profesörlük sanını aldı. Halen Ege Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Bilimsel çalışmalarının yanında örgütçülüğü ile de Türk bilim ve kültürüne büyük hizmetlerde bulundu. Türkiye'nin ilk düşünce kuruluğu olan Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin (ASAM) kuruluşunda yer aldı. Dünyadaki en büyük Türk tarihi projesi olan *Türkler*'i yöneterek, toplam 37 ciltlik dev Türk tarihinin ortaya çıkışında büyük katkı yaptı. Bu çerçevede İngilizcedeki en büyük Türk tarihi olan *The Turks*'ün editörlüğünde bulundu. Ardından KARAM'ı (Karadeniz Araştırmaları Merkezi) kurdu ve Türkiye'nin ilk bölgesel akademik dergisi olan *Karadeniz Araştırmaları*'nı yayınlamaya başladı. Bu arada türünde dünyada ilk olan *Balkanlar El Kitabı*, *Doğu Avrupa Türk Tarihi* ve *Ortak Türk Tarihi* adlı büyük çalışmaların editörlüğünü yaptı. Halen "Türk Halkları Kültür Tarihi" projesini yönetmektedir. Türk Dünyasına Hizmet Ödülü sahibi Karatay'ın 180'in üzerinde makale ve bildirisinin yanında, telif, çeviri veya editörlük olarak 32 kitabı bulunmaktadır.

Zeynep Güler: İlkokul, ortaokul ve lise eğitimimi Isparta'da tamamladı. 2014 yılında Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü'ne girdi ve 2018 yılında mezun oldu. 2016 yılında Kazakistan Ahmet Yesevi Üniversitesinin "Türk Dünyası Üniversiteli Gençler Yaz Okulu" projesi kapsamında Kazakistan'da bulundu ve Kazak Türkçesi ve Rusça dersleri aldı. Aynı yıl Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalında özel öğrenci olarak bir yıl eğitim aldı. 2021 yılında aynı enstitünün Türk Dünyası Edebiyatları Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başladı ve 2024 yılında tezini savundu. Çalışma hayatına 2021 yılında Ankara Üniversitesi TÖMER İzmir şubesinde yabancılara Türkçe öğretimi alanında atıldı ve Ege Üniversitesi TÖBİR'de aynı işe devam etti. 2022 yılında Türkatalar topluluğuyla ilgili bir alan araştırması için eşile birlikte Kırgızistan'a gitti ve bu esnada bu kitaba konu olan elyazmasını buldular.

Avazkhon Umarov: Özbekistan'ın Fergana vilayetine bağlı, Hokand şehri Üçköprük kasabasında doğdu. 2005 yılında Üçköprük'teki yetenekli çocuklar lisesinden üstün başarıllara verilen kırmızı diploma ile mezun olduktan sonra, 2006 yılında Taşkent Devlet Şarkşinaslık Enstitüsü'nde üniversite

tahsiline başladı. 2010 yılında Prof. Dr. Kasımcan Sadıkov'un danışmanlığında "Taryat Yazıtının Dil ve Sanatsal Özellikleri" başlıklı lisans ve 2012 yılında "Moyun Çor (Şine Usu) ve Taryat Yazıtlarının Sanatsal Özellikleri" başlıklı yüksek lisans tezlerini tamamladı. 2012-2013 yıllarında Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi'nde eski Özbek yazısı ve Fars dili dersleri verdi. 2014 yılında YTB Türkiye Bursları kapsamında Ege Üniversitesi Türk Dili ve Lehçeleri Bölümü'nde doktora yapmaya hak kazandı ve 2023 yılında Prof. Dr. Zeki Kaymaz danışmanlığında "Tevârih-i Güzide Nuşret-nâme Hakkında Bir İnceleme (Giriş- İnceleme- Metin - Sözlük)" başlıklı doktora tezini bitirdi. Umarov, Türkçeden Özbekçeye ve Özbekçeden Türkçeye on beşten fazla eseri tercüme etmiştir. Evli ve bir çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ • 9

GİRİŞ • 13

ÇEVİRİ YAZI • 17

AKTARMA • 131

FOTOĞRAFLAR • 240

ÖN SÖZ

Zafer Ersöz Bey, uzun yıllar diplomatik görevde bulunmuş olması dolayısıyla Orta Asya'yı en iyi bilen, kendini Türklüğe ve Türk devletinin hizmetine maddi ve manevi olarak adanmış bir kişidir. Emeklilik döneminde de etkin olarak bölgeyle ilgili -özellikle eğitim ve kültür sahasındaki faaliyetlerde yer almakta ve tecrübesini aktarmaktadır. Zafer Bey, Fergana bölgesinde hem Özbekistan hem de Kırgızistan sınırları içinde yaşayan ve kendilerine "Türkata" diyen toplulukla ilgili bir sosyal antropoloji araştırması yapıp bir eser hazırlama teklifini getirdiğinde, bunun zaten enstitümüzün, en başta da tarih bölümünün görevi olduğu düşüncesiyle hemen olumlu yanıt verdim. Projenin maddi kaynaklarını kendisinin temin edeceğini ve bazı iş adamlarından söz aldığını söyledi.

Bu güzel teklif üzerine, hiç azalmayan yoğunluğum nedeniyle alana gidemeyeceğim için, gidebilecek kişileri düşünmeye başladım. Danışmanlığında bulunan bölümümüzün filoloji kökenli öğrencisi Gürcan Pirinççi, Orta Asya'da üniversite eğitimi gördüğü için bölge hakkında tecrübeli ve dile de hâkimdi. Yine danışmanlığımızdaki öğrencimiz Ali Güler kazıbilim kökenliydi ve arazide bulunma tecrübesi çok iyiydi. Onun eşi olup, enstitümüzün Türk Dünyası Edebiyatları Bölümü öğrencisi olan Zeynep Güler ise hem lehçeler mezunu olarak bölgede konuşulan Türkçeyi biliyordu hem de halkbilim tecrübesiyle böyle bir alan araştırmasına en uygun aday olarak karşımızda duruyordu. Önerimi her üçü de tereddütsüz kabul etti. Bunun üzerine hazırlıklarını yaptılar, 9 Eylül-11 Ekim 2022 tarihleri arasında bir ay sürecek bir araştırma için bölgeye gittiler ve Oş merkezli olarak çalışmaya başladılar.

Bir filolog, bir arkeolog ve bir Türkologdan oluşan ekibin bilimsel uyumu yanında kişiliklerinin uyumu ve yaptıkları işe düşkünlükleri kısa zamanda meyvesini verdi. Halk tarafından da sevilip benimsendiler ve tüm kapılar kendilerine açıldı. Bunun sonucu olarak kısa zamanda beklediklerinin üzerinde bir verimlilikle araştırma-

GİRİŞ

Bozoğlan Destanı olarak bilinen destan, ismi itibarıyla yanıltıcı görünmektedir çünkü destanın kahramanları Türkistan hükümdarı Bozoğlan'ın iki yeğeni olan Yusuf ve Ahmet'tir ve Bozoğlan "Dayı" destanın başında ve sonunda olarak iki defa sürece dâhil olur. Bu yüzden, ilk çalışmayı yapan Vámbéry de dâhil, bazı çalışmalarda destan için "Yusuf ve Ahmet" isimleri ya esas ya da ikinci isim olarak kullanılır. Biz genellikle kazanmış adlandırmanın dışına çıkmamak ve kitabın adını uzatmamak adına "Bozoğlan Destanı" adlandırmasını uygun gördük.

Destan her ne kadar Batı Türkistan'da geç Özbek döneminin ruhunu taşısa da, tarihî bir zemin tespiti imkânsız derecesindedir. Kişi adları bize yardımcı olmaz. Mısır hükümdarı Güzel Şah'ı Safevi Şah İsmail Hatayî olarak teşhis etmek kolaydır, lakin onun zamanında Türkistan güçlü Özbek hanlarının, başta Muhammet Şeybani Han'ın idaresindeydi; hâlbuki destana göre Batı Türkistan bile çok parçalıdır ve merkeziyet sağlamış güçlü bir hükümdar değil, öne çıkmış bir hükümdar (Bozoğlan) vardır. Top, tüfek kullanımı ve her iki tarafta da (İran ve Türkistan) tophanelerin varlığı nispeten yakın zamanlara işaret eder.

Öte yandan, Şah İsmail'in var ve Şeybani Muhammet'in yok olduğu bir çerçeve, bunun Türkmenistan sahasındaki bir üretim olduğu fikrine destek sunuyor şeklinde de yorumlanabilir. Zira Türkmenlerin kahraman olarak kendilerine hükmeden ve bazen cebreden Özbek hanlarını anması beklenmez. Zaten kahramanlarımızın yönettiği boyun adı Yemreli'dir (Eymür). Türkmen şair Marufî'nin (Magrupi) eserin ilk üreticisi olduğu fikrini destekleyen bir başka husus da 1943 Aşkabat yayınında toplanan nüshaların hikâyesinin yaklaşık tamamını içeriyor olmasıdır. Zaten o yayın doğrudan Marufî'nin eseri olarak basılmıştır. Ancak bunun bir kesinliği olmaz, zira elimizdeki nüsha da -kopukluklarla birlikte- hikâyenin tamamını içermektedir. Yarkent nüshası daha da uzundur. Özellikle ilk bölümler diğerleriyle kıyaslanmayacak bir ayrıntıdadır. Hâl-

ÇEVİRİ YAZI

Bismillahir-rahmanir-rahim

1a/(1) Ammā rāviyān aḥbār ve nākılān āsār andağ rivayet (2) kılurlar kim İsfāhān yurtıda Bozoğlan (3) değen pādşah bar ėrdi anıñ (4) iki vezîri bar ėrdi biriniñ atı Baba Bêk (5) ve yana biriniñ atı Ağa Bêk dër ėrdiler (6) ve yana şul vezîrler Bozoğlan ḥanığa (7) qarındaş bolur ėrdiler ammā Bozoğlan (8) ḥanını iki kıızı bar ėrdi. Birini Baba Bêkke

1b/(1) ve yana birini Ağa Bêkke berip özige (2) dāmād kılıp ėrdi āmmā bu iki vezîrni (3) burun iki oğlı bar ėrdi ikisi hem Bozoğlan (4) ḥanığa ciyen bolur ėrdi āmmā Baba Bêkni (5) oğlı Yūsuf Bêk Ağa Bêkni oğlı (6) Ahmed Bêk ad berdiler āmmā bu iki oğlan (7) ḥaddı kemalığa yetip yigit bolup at (8) üstige mindiler āmmā bularnı atalarığa (9) tayın beş miñ üylikdin on (10) miñ üylik etletleri bar ėrdi

2a/(1) āmmā Baba Bêk Yūsuf birle Ahmed Bêk ėlidin (2) yaḥşı atangan şecā'atlı yigitlerni (3) tērip alıp özlerige nōker kılıp kēçe kündüz (4) birge alıp yürür ėrdiler dayım bularnı işi (5) kök bōri bazlı ve harîs bazlı ėrdi öz- (6) -lerini elge körsetip bahadurlıқа қайыл (7) kılıp ve yana ve yigitlerğa in'ām iḥsān kılur (8) ėrdi her yerde yaḥşı yigit bolsa bu iki yıl nēçege (9) kēlip nōker bolur ėrdi Bozoğlan ḥan eşigide (10) yaḥşı yigitler qalmadı āmmā Ḥannıñ bir

2b/(1) hem-neşîn serkerdesi bar ėrdi Bozoğlan (2) ḥaṅğa 'arz kıldı kim ey padşāhım ciyenleriñiz- (3) -ni dağdagası bülend bolupdur zor bolmas- (4) -dın burun alarnı 'ilācın kılıñ ve bizni (5) mebādā sizge zarar yetmegey dedı āmmā Bozoğlan (6) ḥan hem nēçe vakıtdın beri vehmesi bar (7) ėrdi ve bu serkerdeni sözün köñlige ma'kūl (8) bolup mîrzāge buyurdıki 'ākılge aḥmaḳke işaret (9) keltek bu iki oğlannıñ yurtıge nēme daḥlı

3a/(1) bar bu yurtdın çıkıp ketsün dēp (2) bir nāme yazıp yiberdi öziñi bir devlet (3) ḥ'āhıdın bu nāmeni ėltip Yūsuf Bêk birle (4) Ahmed Bêkke ber dēp yiberdi alıp kēlip Yūsuf (5) Bêkke berdi oqup kim maẓmunı budur (6) bir şehirde iki sultān ne işler (7) fitratçılık varıp tümen bolar mişl

- (8) beşerde bolmas her neçük kıyaşlar¹
 (9) karga kuzgun zâğ şahbâz bolar mişl
 (10) ne dahl bar munda bu iki oğlanı
 (11) İsfahândın köçüp kësün şul zamân
 (12) sizler bilen düşman bolur bî-gümân
3b/ (1) tülki şağal hem arslan bolar mişl
 (2) oğrı kallâb barur ér mişl kaşığa
 (3) hâlin bilip tövbe kılsun işine
 (4) köp sevdâler tüşüp êlni başına
 (5) her âhındın tıgı burran bolar mişl
 (6) saltanat-ı taht-ı Keyvân mendedür
 (7) haşt zerrîn kâh eyvân mendedür
 (8) İsfahânı nısf-ı cihân mendedür
 (9) her neçük bihzâdlar qaflan bolar mişl
 (10) Bozoğlan dër Yûsuf Bêkke peyâmın
 (11) ikinçidin² yiberdi toğrı kelâmın
4a/(1) mîhnatnıj barsa mîhmân üyüğe
 (2) it oğlı dëk kafar fi‘ilin bildirür
 (3) kurbân olay merd yigitni bestine
 (4) atın baçar gazât kılamak kaşdına
 (5) yaman birlen barmañ düşmen üstine
 (6) nükte eter yaman sözün bildirür
 (7) Bêk Yûsuf dër böyle boldı zamânlar
 (8) êmdi sizge bu yurt harâm yârânlar
 (9) öz hâlini bilmes hergiz nâdânlar
 (10) bir iş başlap her ne hâlin bildirür

¹ Diğer nüshalardan ve akıştan giderek bazı düzeltmeler gerekiyor. Yedi ve sekizinci satırlar, yani şiirin ilk dördlüğünün iki ve üçüncü satırları yer değiştirmeli. Burada açık olan *fırsatçılık* sözcüğü Vâmbery metninde *kahtçılık* olarak geçiyor (Ar. s. 2). Vâmbery bunu Almancaya “kıtlık” olarak çevirmiş (Alm., s. 14). Şiirin daha oturaklı görüldüğü Aşkabat nüshasında ise “fitnecilik” olarak geçiyor (Özkan, s. 150). Bu daha makul görünüyor. Buradaki *tümen* sözcüğü de Aşkabat nüshasındaki gibi *tüşman* “düşman” olarak tashih edilmeli. Buradaki *bolar* rediflerinden sonra konan anlamsız *mişl* sözcüğünü Aşkabat ve Vâmbery nüshalarındaki gibi *-miş* şeklinde düzeltmek gerekiyor. Buradaki *beşerde* yerine Vâmbery *bîşede* “ormanda”, Aşkabat nüshası ise *meşede* diyor. Her ikisi de anlamlı ve takip eden satıra bağlanıp aynı şeyi anlatıyor. Ancak buradaki satır kendi içinde bile anlamsız. Dolayısıyla *beşer* sözcüğü *meşe*, *kıyaş* da *kuş* olarak düzeltilmelidir.

² Vâmbery ve Aşkabat’taki gibi *elçiden* şeklinde düzeltilmeli.

AKTARMA

Bismillahirrahmanirrahim

1a [1] Ama haber ravilerinin ve eskileri nakledenlerin dediğine göre [2] İsfahan yurdunda Bozoğlan [3] adında bir padişah vardı. Onun [4] iki veziri vardı. Birinin adına Baba Bey [5] ve diğerinin adına Aga Bey derlerdi [6] ve yine bu vezirler Bozoğlan Han'a [7] kardeş olurlardı. [8] Ama Bozoğlan Han'ın iki kızı vardı. Birini Baba Bey'e

1b [1] ve diğerini Aga Bey'e verip kendine [2] damat etti. Ama bu iki vezirin [3] evvelde iki oğlu vardı. İkisi (de) Bozoğlan [4] Han'a yeğen olurlardı. Ama Baba Bey'in [5] oğluna Yusuf Bey, Aga Bey'in oğluna [6] Ahmet Bey ad verirdiler. Ama iki oğlan [7] büyüyüp olgunlaşıp, yiğit olup at [8] üstüne bindiler. Ama bunların atalarına [9] ait beş bin evlikten on [10] bin evliğe obaları vardı.

2a [1] Ama Baba Bey Yusuf ile Ahmet Bey'in elinden [2] iyi anılan cesur yiğitlerini [3] toplayıp alıp, kendilerine nöker kılıp, gece gündüz [4] birlikte varıp yürüdüler. Daima bunların işi [5] bozkurt elli ve haris elli idi. Kendi- [6] lerini millete gösterip yiğitliğe önem [7] verir ve diğer yiğitlerine ihsanda bulunur- [8] -du. Nerede iyi bir yiğit olsa bu iki niceye [9] gelip nöker olurdu. Bozoğlan Han'ın kapısında [10] iyi yiğit kalmadı. Ama Han'ın bir

2b [1] samimi sergerdesi vardı. Bozoğlan [2] Han'a arz kıldı ki, ey padişahım yeğenlerinizin [3] dağdağası yüksek oluyor. İşler zorlaşma- [4] -dan önce bunlara çare bulun ve bizi [5] bırakın size zarar gelmesin dedi. Ama Bozoğlan [6] Han da nice vakitten beri kuşkusunu var [7] idi ve bu sergerdenin sözü gönlüne makul [8] gelip mirzaya buyurdu ki, akıllıya ahmağa işaret [9] keltek.¹ Bu iki oğlanın yurduna ne alakası

3a [1] var. Bu topraklardan çıkıp gitsinler deyip [2] bir mektup yazıp gönderdi. Kendisinin bir devlet [3] memurundan bu mektubu götürüp Yusuf Bey ile [4] Ahmet Bey'e ver deyip gönderdi. Alıp, gidip Yusuf [5] Bey'e vardı. Okuyup gördü ki anlamı budur:

[6] Bir şehirde iki sultan ne işler

¹ Aşkabad nüshasında "akıllıya işaret, ahmağa kötek" biçimindedir (Özkan, s. 150) ve anlam kazanmaktadır.

- [7] Fitne çıkar düşman olurmuş
 [8] Meşede olmaz türlü türlü kuşlar
 [9] Karga, kuzgun zağ (karga) şahbaz (avcı kuş) olurmuş
 [10] Ne alakası var burda bu iki oğlanın
 [11] İsfahan'dan göçüp gitsinler şu an
 [12] Sizin ile düşman olur bi-güman
3b [1] Tilki çakal da arslan olurmuş
 [2] Hırsız kuşbaz varır imiş karşına
 [3] Halini bilip tövbe etsin işine
 [4] Çok sevdalar düşüp ilin başına
 [5] Her ahından keskin mızrak olurmuş
 [6] Keyvan'ın (Zuhal, Satürn) saltanat tahtı bendedir
 [7] Altın kaplamalı köşk avlu bendedir
 [8] Cihanın yarısı İsfahan bendedir
 [9] Her çeşit beyzade kaplan olurmuş
 [10] Bozoğlan der Yusuf Bey'e peyamin
 [11] Elçiden gönderdi doğru kelamın²
4a [1] Mihnetin var ise mihman evine
 [2] İt oğlu gibi köpek fiili bildirir
 [3] Kurban olam mert yiğidin bestine
 [4] Atına bakar gaza kılmak kastına
 [5] Kötü ile varmayın düşman üstüne
 [6] Nükte eder kötü sözün bildirir
 [7] Bey Yusuf der böyle oldu zamanlar
 [8] Şimdi size bu yurt haram yarenler
 [9] Kendi halini bilmez asla nadanlar
 [10] Bir işe başlayınca nedir halin bildirir
 [11] Hasılı, bu sözü işitip on bin evlik

4b [1] obasını toplayıp İsfahan'dan göçüp gittiler. [2] Kırk beş gün di-yende Sebzevar çeşmesine [3] varıp kondular. Fazlasıyla hoş yer [4] imiş, mesken tutup asayište olup [5] obadan kırk yiğit seçip alıp [6] Aşur Bek alımlı bir yiğit idi. Onu alıp [7] kırk yiğide serdar kılıp yanına alıp [8] Kızılbaş'a gaza kılıyorlardı. [9] Su yerine kanlar yutup bir aylık [10] yol açtılar. İsfahan'dan bir nice yola vurup

² Burada bir kopukluk bulunuyor. Takip eden satırdaki şiir diğer nüshalarda Yusuf Bey'e aittir.

FOTOĞRAFLAR

Momuncan İsabaev Bey'in evinde elyazması üzerinde çalışırken...

